

TUNDRANENETSIN MORFOLOGIAA

Tapani Salminen *Tundra Nenets inflection*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 227. 155 s. Helsinki 1997. ISBN 952-5150-02-X.

Tapani Salminen *A morphological dictionary of Tundra Nenets*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXVI. N. 512 s. Helsinki 1997 (ilmestyy joulukuussa). ISBN 951-9403-99-X.

Tundranenetsi on monessa suhteessa tärkeimpiä suomensukuisia kieliä. Se on uralilaisen kielikunnan samojedilaisen haaran ylivoimaisesti parhaiten tunnettu ja lisäksi haaransa ainoa varmuudella elinvoimainen kieli. Tundranenetsin puhujia on nykyään luultavasti enemmän kuin koskaan, runsaat 25 000 henkeä, eikä kielenvaihdos vielä ole alkanut olennaisesti kalvaa puhujamäärää. Tundranenetsien ydinalueella, erityisesti Jamalin niemimaalla, kieli välittyi edelleen kasvavalle sukupol-

velle, jossain määrin jopa kaikkein korkeimmissa kirjallisissa ulottuvuuksissaan eli perinteisen kansanrunouden välineenä.

Tundranenetsi on tärkeä kieli myös sikäli, että se on — nyttemmin Kiinan puolelle keskittyneen evenkitunguusin ohella — puhujamäärältään suurin Aasian niin sanottujen pienten pohjoisten kansojen kielistä. Globaalissa mittakaavassa tundranenetsi on pohjoissaamen ja grönlannineskimon ohella yksi kolmesta vielä elinvoimaisesta arktisille alueille keskittyvästä kiel-

tä. Kuten kaikkien arktisten alkuperäisväestöjen, tundranenetsienkin etninen ja kielellinen tulevaisuus on kuitenkin hiuskarvan varassa, ja kaikki julkisuus, jota tämä kansa ja sen kieli saavat, vaikkapa vain tutkimustasolla, on omiaan parantamaan näkymiä.

Tutkimuksellista julkisuutta kansainvälisellä tasolla ovat tundranenetsille hankineet ennen kaikkea suomalaiset etnolingvistit M. A. Castrénista alkaen. Tähän perinteeseen liittyy Tapani Salmisen vasta valmistunut työ tundranenetsin morfologian alalta. Salmisen lähtökohtana on ollut tieto siitä, että tundranenetsi ei ole ainoastaan tärkeä alkuperäiskieli omalla alueellaan vaan myös yksi uralilaisen kielikunnan ja koko Euraasian morfologisesti monimutkaisimmista kielistä. Tundranenetsin morfologia tarjoaa siis otollisen koetinkiven myös yleisen kielitieteen piirissä kehitetyille morfologisille teorioille ja kuvausmalleille.

Salminen on valmistanut tutkimuskohteestaan kaksi erillistä julkaisua, joista toinen, laajempi, on luonteeltaan kriittisesti toimitettu aineskokoelma, toinen taas sen teoreettinen kommentaari. Muodoltaan aineskokoelma on käänteissanakirja, joka sisältää tundranenetsin koko tunnetun sanaston yksityiskohtaisine morfologisine tietoineen. Kommentaari, joka esitettiin myös yliopistollisena väitöskirjana, on puolestaan monografinen katsaus tundranenetsin taivutusopin yleiseen systematiikkaan — johtooppi on tästä yhteydestä rajattu pois.

Morfologista monimutkaisuutta tundranenetsiin luovat mm. muotokategorioiden ja niiden keskinäisten kombinaatioiden monilukuisuus, vartalon- ja suffiksinsisäisten äännevaihteluiden runsaus sekä rinnakkaisten taivutustyyppien esiintyminen varsinkin verbien taivutuksessa. Tämän moninaisuuden kartoituksessa Salminen on joutunut suuressa määrin turvautumaan etno-

lingvistiikan perusmenetelmään: kenttätyöhön. Etnolingvistiikan perinteitä Salminen noudattaa myös sikäli, että hänen tarkastelutapansa on johdonmukaisen kielikohtaista (*language-specific*), joskin hän katsoo, että hänen valitsemaansa kuvausmallia voidaan käyttää myös muiden kielten tutkimuksessa.

Se malli, jota Salminen tundranenetsiin soveltaa on niin sanottu realisaatiomalli (*realizational model*), jonka vastakohtana Salminen mainitsee kombinaatiomallin (*combinatorial model*). Kombinaatiomalli edustaa tässä asetelmassa lähinnä amerikkalaisen strukturalismin morfologiakäsitystä, jonka keskeisenä opinkappaleena on morfeemin käsite. Morfeemin käsite johtaa automaattisesti morfologian jakautumiseen sanaston (morfeemien merkitykset), lauseopin (morfeemien funktiot) ja äänneopin (morfeemien äänneasut) kesken. Realisaatiomalli kokoaa nämä eri tasot yhdeksi yhtenäiseksi morfologiseksi komponentiksi.

Monografiensa johdanto-osuudessa Salminen pyrkii osoittamaan valitsemansa mallin edut. Tämä onkin perusteltua sikäli, että muotoopin kokonaisuus ei aiemmassa tundranenetsin tutkimuksessa ole selvästikään saanut ansaitsemaansa huomiota. Periaatteellisesta objektiivisuudestaan huolimatta Salminen ei silti täysin vältty kärjistyksiltä vertaillessaan eri kuvausmalleja. Hänkin näyttää lopulta kuuluvan niihin kielentutkijoihin, jotka pitävät omaa käsitystään kielen kokonaisuudesta ainoana oikeana, vaikka mallin valinnan tulisi oikeastaan riippua vain kuvauksen luonteesta ja tavoitteista.

Onkin mielenkiintoista verrata Salmisen mallia esimerkiksi ortodoksisen (chomskylaisen) generativismin kielikäsitukseen. Ortodoksisen generativismin periaatteita ovat muun muassa:

(1) *morfemismi* eli taivutusopin morfeemipohjainen analyysi, jonka Salminen siis

hylkää haluamatta tunnustaa niitä monia etuja, joita morfeemin käsitteellä operoiminen voi tuoda varsinkin tundranenetsin kaltaisen, perusluonteeltaan agglutinatiivisen kielen kuvaukseen;

(2) *universalismi* eli käsitys kieliopin kognitiivisesta yhteydestä ihmislajin universaaliin kielikykyyn, jonka Salminen niin ikään, ja tältä osin nähdäkseni hyvin perustein, hylkää kielikohtaisen tavoitteensa eduksi;

(3) *generativismi* eli pyrkimys hahmottaa kieliopin rakenne joukoksi hierarkkisesti järjestyneitä toisinkirjoitussääntöjä.

Kun Salminen morfemismien ja universalismien osalta hylkää amerikkalaisen kieliteorian lähtökohdat, on jossain määrin yllättävää, että hän varauksetta hyväksyy generativismin periaatteet, sillä hänenkin mukaansa kielioppi koostuu järjestyneistä säännöistä. Tämä koskee myös morfologista komponenttia, jota Salmisen kuvauksessa hallitsevat niin sanotut morfologiset prosessit. Nämä ovat luonteeltaan vaihtelevia: ne voivat lisätä ainesta (esimerkiksi päätteitä), mutta ne voivat myös poistaa ainesta tai muuntaa muotoja toisikseen. Lisäksi ne hoitavat sen osuuden morfofonologiasta, jota morfeemipohjaisessa analyysissä ei voitaisi kuvata ilman leksikaalistuneita poikkeuksia tai juntuureja. Vain täysin automaattiset äännevaihtelut kuuluvat Salmisen mukaan fonologiseen komponenttiin.

Realisaatiomallin ominaisuuksiin Salminen lukee myös konkreettisuuden, jonka vastapainoksi hän asettaa kombinaatiomallin abstraktisuuden. On ehkä lähinnä makuasia, pitäisikö kielenkuvauksen tavoitteena olla abstraktisuus vai konkreettisuus — itse pitäisin kyllä abstraktisuutta lopullisena päämääränä — mutta tästä riippumatta on kyseenalaista, onko Salmisen kuvaus todella kaikilta osiltaan maksimaalisen konkreettinen. Esimerkkinä voisi mainita vaikkapa eräiden vartalonloppuisten konsonanti-

vaihteluiden käsittelyn.

Tundranenetsillehän ovat tyypillisiä vartalonloppuiset neutraalistumisprosessit, joiden vaikutuksesta useat eri konsonantit (*t, s, n, ng*) edustuvat absoluuttisen lopun asemassa laryngaaliklusiilina. Sanan sisällä laryngaaliklusiili voi syntyä vain obstruenteista (*t, s*), nasaaleja (*n, ng*) taas edustaa neutraalistunut nasaali tai kato. Salmisen kuitenkin merkitsee arkkifoneemisen nasaalistuvan laryngaaliklusiilin (*h*) myös verbinvartaloiden perusmuotoon (*basic stem*) tyypissä *myih-* 'mennä'. Tämä merkintä on sinänsä looginen ja havainnollinen, ja sitä on käytetty ennenkin tundranenetsin kieliopinkirjoituksessa, mutta *k o n k r e t t i s e n a* sitä ei voi pitää. Kyseinen segmentti ei nimittäin verbinvartaloissa millään tasolla reaalistu laryngaaliklusiilina, koska sitä aina seuraa taivutuspäätte.

Yleensä Salminen toki suosii konkreettisia ratkaisuja, mikä ilmenee muun muassa sikäli, että hän usein hyväksyy leksikaalisen vaihtelun mieluummin kuin postuloi abstrakteja morfofonologisia lähtöasuja. Konkreettisten ratkaisujen ongelmana on kuitenkin tunnetusti se, että niistä puuttuu selityksellinen kunnianhimo. Ainakin muutamissa tapauksissa Salmisen esittämät konkreettiset ratkaisut voisi edullisesti korvata abstraktimmilla, näin esimerkiksi suffiksinalkuisen dentaalinasaalin ja vastaavien klusiilien vaihtelutapauksissa (*n : t : d*).

Nasaali : klusiili -vaihtelu esiintyy muoto-opin puolella kolmessa tapauksessa: nominien sijataivutuksen yksikön datiivissa (*-n/tø-h*), verbien (ja nominien) absoluuttisen konjugaation yksikön toisen persoonan persoonapäätteessä (*-n/tø*) sekä verbien imperfektiivisen partisiipin tunnuksessa (*-n/ta*). Näistä ainoastaan viimeksi mainitun päätteiden varianteilla on selvästi morfologistuneita käyttöyhteyksiä. Yleinen sääntö on se, että nasaalialkuiset päättevariantit esiintyvät pintatasolla vokaalivartaloiden ja

klusiilialkuiset konsonanttivartaloiden jäljessä, esim. dat.sg. (*nya* :) *nya-n^o-h* 'ystävä' vs. (*nyah* :) *nyan-t^o-h* 'suu'. Olettamalla päätevariantit leksikaalistuneiksi Salminen jättää tämän merkittävän ja puhtaasti segmentaaliseen rakenteeseen pohjautuvan yleistyksen vaille selitystä.

Kaikissa mainituissa tapauksissa olisi epäilemättä sittenkin edullisinta lähteä konsonanttiyhtymästä (*nt*), joka vokaalien välissä kadottaa klusiilikomponenttinsa, konsonantin edellä taas nasaalinsa, siis esim. *nya-n^o-h* < *nya-nt^o-h* vs. *nyan-t^o-h* < *nyang-nt^o-h*. Kolmen konsonantin yhtymien yksinkertaistuminen (*truncation*) on joka tapauksessa morfofonologinen prosessi, jonka Salminenkin joutuu muista syistä postuloimaan. Partisiipin päätteen morfologistuneet esiintymät selittyvät puolestaan parhaiten olettamalla päätteen koostuvan kahdesta eri elementistä: nasaalisesta koaffiksista (*-n-*) ja sitä seuraavasta varsinaisesta partisiipin tunnuksesta (*-ta*). Tiettyihin vokaalivartaloisiin verbityyppisiin partisiipin tunnus liittyy ilman koaffiksia, esim. *to-* 'tulla': *to-da* < *to-ta*, mutta konsonanttivartaloiden pintatason nasaalittomuuden alle kätkeytyy aina syvätason koaffiksillinen asu, esimerkiksi *myiq-* 'antaa': *myi-ta* < *myis-n-ta*.

Yleisesti on kuitenkin todettava, että Salmisen monografian arvo ei vähene siitä, että sen teoreettisten lähtökohtien ja tulkinallisten ratkaisujen yksityiskohdista voidaan paikoitellen olla eri mieltä. Työn keskeinen sisältö ei nimittäin ole sen paremmin teoriassa kuin tulkinnoissakaan, vaan yksinkertaisesti siinä, että se on toistaiseksi ylivoimaisesti syvällisin yleisesitys tundranenetsin morfologisesta järjestelmästä. Lisäksi — ja ehkä ennen kaikkea — Salmisen molemmat julkaisut yhdessä muodostavat dokumentaarisen kokonaisuuden, joka ensimmäistä kertaa antaa adekvaattia tietoa monien tundranenetsin muotoryhmien ja

yksittäisten sananmuotojen todellisesta asusta.

Morfologisia katsauksia, osin laajojakin, tundranenetsistä on tosin aikaisemmin ilmestynyt muun muassa virallisen kirjakielen käyttäjien tarpeisiin. Kaikkia tähänastisia esityksiä on kuitenkin rasittanut epätietoisuus eräistä tundranenetsin pinta-fonologian keskeisistä kysymyksistä. Näihin kysymyksiin Salminen näyttää systemaattisen ja pitkäjänteisen kenttätyönsä kautta löytäneen selkeät vastaukset, joiden ansiosta tundranenetsiä voidaan vasta nyt kirjoittaa sekä fonologian että morfologian kannalta oikein. Tällä tuloksella saattaa tulevaisuudessa olla myös käytännöllistä merkitystä, jos tundranenetsin kieli saa nykyistä enemmän käyttöä esimerkiksi paikallishallinnossa ja kansansivistystyössä.

Se pinta-fonologinen järjestelmä, jonka Salminen — osin jo aiemmissa julkaisuissaan — hahmottelee ei ole yksinkertainen. Sitä voisi itse asiassa kutsua myös *abstraktiksi*, sillä se liikkuu kauttaaltaan astetta syvemmällä tasolla kuin tähänastiset tulkinat, joita myös tundranenetsin kirjakieli heijastelee. Salminen kuitenkin dokumentoi postuloimansa järjestelmän niin vakuuttavasti, että epäilystä sen paikkansapitävyydestä ei jää. Myös Salmisen graafiset ratkaisut transkriptiotasolla ovat onnistuneita, joten voi vain toivoa, että tundranenetsiläistä kieliainesta tullaan vastedes aina siteeraamaan juuri tässä asussa.

Tärkein ero aikaisempiin tulkintoihin nähden on se, että Salminen osoittaa reduoituneen vokaalin säilyvän pintatasolla rytmisenä yksikkönä eli *švaana* (°) silloinkin kun se segmentaalisenä foneemina näyttää puuttuvan. Tätä ratkaisua on ennakoitu jo aiemmin, muun muassa tundranenetsin runousopin analyysin pohjalta (Eugene Helimski), mutta vasta Salminen osoittaa sen pinta-fonologisen relevanssin, jolla puolestaan on monenlaisia seurannaisvaikutuksia

muun muassa konsonanttijärjestelmän ja fonotaksin tulkintaan. Lisäksi Salminen rehabilitoi eräitä aikaisemminkin oletettuja mutta vasta nyt lopullisesti verifioituiksi katsottavia foneemeja, nimittäin niin sanotut venykevokaalit (*stretched vowels*), joita on kolme (*í, ú, æ*).

Käytännössä Salmisen ratkaisut muutavat tundranenetsin pintatason transkriptiota varsin paljon siitä mihin on totuttu. Siinä missä ennen olisi kirjoitettu esim. *percy* 'tehdä' : aor.sg.1. *perngadm̩q* tai *yilq* 'elämä' : acc.sg. *yilamq*, kirjoitetaan nyt *pæørcy^o* : *pæ^orngad^om* ja *yil^oh* : *yilø^om*. Useimmat muutokset vievät pintatason asuja näennäisesti monimutkaisempaan suuntaan, mutta asialla on systemaattinen ulottuvuutensa. Esimerkiksi švaan osalta muutokset ovat varsin hyvin ennakoitavissa niiden fonologisten syvätason asujen pohjalta, jotka jo aikaisempi tutkimus on selvittänyt. Syvätason redusoituneen vokaalin edustuminen pintatason švaana on yleensä puhtaasti kombinatorinen ilmiö.

Se, että švaa (°) on pintatasolla erotettava segmentaalista redusoituneesta vokaalista (ø) johtuu siitä, että švaa muuttamisissa tapauksissa esiintyy epäodotuksenmukaisissa asemissa, siis ikonistuneena, näin esim. nominien prosekutiivinpäätteessä: (*ngøno* :) pros.sg. *ngøno-w^ona* pro *ngøno-wøna** 'vene'. Salminen käyttää tällöin *ad hoc* -merkintää (ø), siis esim. *-m(ø)na*, jota ei voi pitää muuna kuin junktuurina, siitä huolimatta, että junktuurit eivät oikeastaan kuulu Salmisen arsenaaliin. Salminen puhuu tässä yhteydessä morfologisesta laukaisijasta (*morphological trigger*), mutta intuitiivisempaa olisi olettaa myös syvätasolle näissä tapauksissa distinktiivinen švaa, siis esim. *-m^ona*. Diakronisesti kysymys on siitä, että redusoituneen vokaalin ja švaan alkujaan foneettinen vastakohta on muuttunut fonologiseksi ja samalla švaa on alkanut esiintyä myös syvätasolla (leksikaalisissa

asuissa).

Lukuisat ovat kuitenkin ne yksityiskohdat, joiden osalta Salminen tuo sekä morfologian että fonologian kuvaukseen aivan uutta primaaritietoa. Esimerkkinä voisi mainita vaikkapa eräät postpositio-adverbi-*vartaloiden* (Eugene Helmskin termiä käyttäen *adverbiaalien*) sijaitavuuden yksityiskohdat. Aiemmin ei ole ollut tiedossa esim. se, että näiden *vartaloiden* prosekutiivimuodon päätteessä on syvätason *-mna* eikä, kuten varsinaisten nominien taivutuksessa, *-møna* (tai *-m^ona*). Pintatasollakin on siis oppositio esim. prosekutiivimuotojen (*nyah* :) *nya-m^ona* 'suu' ja (*nya-* :) *nya-mna* 'pitkin' välillä. Myös eräät possessiivisen taivutuksen muodot, esim. (*nyah* :) px.sg.3. *nya-n-ta* 'hänen suunsa' ja (*nya-* :) dat.adv. px.sg.3. *nya-^on-ta* 'hänen luokseen', eroavat toisistaan tavalla, jota aikaisemmin ei ole oivallettu.

Tundranenetsin morfologian monimuotoisuus on tietysti seikka, joka Salmisen pioneerityön jälkeenkin tulee asettamaan haasteita tutkimukselle. Monet kysymykset, joihin Salminen on ottanut kantaa, eivät ole loppuunkäsittellyt. Oma sarkansa on esim. morfologisten kategorioiden systematiikka. Tundranenetsissä on monia varsin eksoottisia muotoryhmiä, joiden kategorisointi ei ole yksiselitteistä sen paremmin kielikohtaisista kuin universalistisista-kaan lähtökohdista.

Systematiikan ongelmista mainittakoon vain yksi esimerkki: nominien predikatiivinen persoonataivutus, johon tundranenetsissä liittyy myös tempuskategoria, esim. pred. pret.sg.1. *luca-dø-m-cy^o* 'olin venäläinen' tai jopa px.sg.2. pred. sg.3.pret. *nyarø-sy^o* 'hän oli ystäväsi'. Salmisen mukaan predikatiivinen persoona ja tempus ovat nominin taivutuksen kategorioita. Silti herää epäily, voisiko nämä muotoryhmät intuitiivisemmin kuvata operoimalla jonkinlaisen perifrastisen kopulan käsitteellä.

Sama koskee verbintaivutuksen preteriti-
muotoja, joissa tempustunnus seuraa muu-
ten täydellisesti taivutettua finiittistä per-
soonamuotoa, esim. *to-^o-d ϕ -m-cy^o'tulin'*.
Diakronisesti kysymys onkin perifrastisis-
ta muodoista, mutta vastaava synkroninen
tulkinta tarvitsisi eksplisiittisen kielikohtai-
sen perustelun. Tämän perustelun löytämi-
nen — tai Salmisen esittämän analyysin ve-

rifioiminen — jää tulevan tutkimuksen teh-
täväksi. ■

JUHA JANHUNEN

Aasian ja Afrikan kielten laitos,

PL 13 (Meritullinkatu 1 B),

00014 Helsingin yliopisto

Sähköposti: *Juha.Janhunen@Helsinki.Fi*